

Nicolae Sulică cercetător al cărților vechi românești

Melinte Șerban
Târgu-Mureș

În rândul intelectualilor din prima jumătate a secolului trecut, profesorul Nicolae Sulică, atât la Brașov cât și, mai apoi, la Târgu-Mureș, se singularizează ca o figură deosebită, preocupată de multiple cercetări, indiferent în ce limbă erau scrise documentele, manuscrisele și cărțile privitoare la istoria culturii și poporului român. Mare patriot și cărturar, cu intuiții surprinzătoare, descoperitor de monumente vechi de limbă, istorie și literatură română, profesorul a fost un adevărat umanist format în disciplina marilor clasici ai culturii antice, cunoscând câteva limbi printre care greaca, latina, slava veche, germana și franceza, maghiara, chiar cea medievală.

Brașovean de origine, din Șcheii Brașovului (n. 14 ianuarie 1877), după gimnaziul din orașul natal urmează cursurile de limba română la Universitatea din Budapesta, apoi limbile clasice cu profesori eminenti la Lipsca (Leipzig), fiind coleg cu Sextil Pușcariu. Scrie și publică încă din anii studenției, apoi ca profesor de „studii clasice” la Gimnaziul „Andrei Șaguna”, importante contribuții despre antichitatea greco-romană, limba română veche, istorie, folclor, dar mai ales istoria literaturii vechi, cu precădere cea coresiană.¹

La venirea la Târgu-Mureș, în anul 1921, aducea cu el – după cum ne mărturisește² – o bibliotecă bogată, conținând, pe lângă cărțile și revistele din epocă, manuscrise rare și o colecție de carte veche românească. Cum cartea românească în general și cea veche în special lipsea din biblioteca orașului, Nicolae Sulică cercetează Biblioteca Teleki, cea a Colegiului Reformat, unde era și profesor, bibliotecile și colecțiile personale ale grofilor Bánffy și Rozsnyai, alte biblioteci, arhivele orașului, cele bisericesti și școlare. Totodată, întreprinde cercetări directe prin orașele și satele din

¹ Melinte Șerban, *Evocări istorice și literare*, Târgu Mureș: Fundația Culturală “Vasile Netea”, Caiete mureșene - 10, p. 83-109. A se vedea și *Anuarul Liceului de băieți “Al. Papiu Ilarian din Târgu Mureș”*, 1919 -1929. Târgu Mureș, Tipografia „Ardeleana”, 1930, p. 133-137.

² *Cea mai veche școală românească din cuprinsul României întregite*, în *Omagiu lui Constantin Kirilțescu*, București, Cultura Națională, 1937, p. 742.

pământurile secuizate, obținând informații și de la diferiți cercetători din țară și străinătate, îndeosebi de la fratele său, Constantin Sulică, profesor și custode, iar mai apoi director la muzee și biblioteci din Budapesta și Seghedin.³ În acest fel, descoperă documente istorice, cronici, manuscrise și cărți religioase pe care le și comentează prin adevărate studii, remarcate și apreciate în epocă, concluziile fiindu-i confirmate de cercetări ulterioare.⁴ Așa sunt studiile: *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea, Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Brașov, în 1570*⁵; *Documente din colecția Solyom Fekete și Catehismele românești din 1544 (Sibiu) și 1599 (Brașov)*⁶; *Cea mai veche școală românească din cuprinsul României întregite*⁷; lucrări prezentate de noi⁸ fapt pentru care nu vom mai insista asupra lor. Ne vom opri însă, cu precădere, asupra unui alt studiu, rod al unor cercetări și investigații mai ample și de mai lungă durată: *Contribuții la istoria vechimei elementului românesc și a circulației cărții românești în regiunile săcuizate*.⁹

³ Nicolae Sulică, *Târgu Mureșul, orașul florilor și al muncii seculare românești*, în *Tribuna*, Brașov, III, nr. 790, din 1 Decembrie 1943, p. 60-62. Și Melinte Șerban, op. cit., p. 91-92 și 103.

⁴ George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București, Ed. Științifică, 1969, p. 101-104; Ion Gheție și Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 226-229; Al. Mareș, *Introducere*, în vol. *Liturghierul lui Coresi*, București, 1969; Ion I. Russu, *Românii și secuii*, Ediție îngrijită de Ioan Opriș, București, Editura Științifică, 1990; Ioan Ranca, *Românii din Scaunele secuiești în antroponimele din conscripții. 1699-1821*, vol. I, Scaunul Mureș, Cluj-Napoca, Editura Ciubăncan, 1995 și vol. II, Scaunul Ciuc, Giurgeu, Casin, Târgu-Mureș, Editura Pax historica, 1997; Vasilie Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, 1838, Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice de Eva Mârza și Iacob Mârza, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995.

⁵ Târgu-Mureș, 1927.

⁶ În *Anuarul Liceului de băieți „Al. Papiu Ilarian” din Târgu-Mureș pe anii 1932-1933, 1933-1934, 1934-35*, Târgu-Mureș, Tipografia „Ardeleana”, 1936, p. 35-101 și în *Extras*.

⁷ În *op.cit.*

⁸ În *op.cit.*, p. 93-99.

⁹ În *Reînvierea*, Târgu-Mureș, I, 1937, p. 11-22 și II, p. 11-29.

Nicolae Sulică a cunoscut bine realitățile siculice, după cum singur mărturisește. În perioada brașoveană a reprezentat ca deputat, în Sinodul arhiepiscopar de la Sibiu, Cercul Trei Scaune¹⁰ și făcea dese deplasări în teritoriul respectiv, vizita localități, sta de vorbă cu preoți și săteni. Probabil că se familiarizase și cu scrierile despre locuitorii scaunelor secuiești, atât cele românești, cât și maghiare și germane, îndeosebi studiile și articolele lui Augustin Paul¹¹ și Nicolae Iorga¹². Dar, cu siguranță, se familiarizase și cu articolele publicate, prin 1899, în *Gazeta Transilvaniei*, din Brașov, la rubrica intitulată *Românii din Trei Scaune* și, mai ales, cu lucrarea profesorului și ziaristului Silvestru Moldovan, din Brașov, care relevă deznaționalizarea românilor din zonele Trei Scaune și Ciuc.¹³ Venind la Târgu-Mureș, participă la dezbaterile pe această temă, de după 1920, când cercetările și studiile se amplifică. Savantul clujean I. I. Russu, în documentata sa lucrare, arată că toate acestea, „*fără să fi adâncit suficient și cam departe de a fi epuizat materialul documentar și a fi elucidat integral problema, au indicat adevăratele proporții și multe detalii cu aspecte locale în marea metamorfoză social - etnică și cultural - lingvistică ce a constituit un dezastru național și social - cultural pentru românimea din zona secuizată în veacul al XIX-lea.*”¹⁴ În același timp, monografiilor și studiilor scrise în perioada interbelică¹⁵ li s-au adăugat numeroase articole publicate de presa românească din Târgu-Mureș, Odorhei, Gheorghieni, Sfântu-

¹⁰ Mitropolia Sibiului, *Calendar pe anul 1920*.

¹¹ *Între Someș și Prut*, București, 1905. Augustin Paul își mai semna lucrările și cu pseudonimul Delaletca.

¹² *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I. *Până la mișcarea lui Horea (1784)*, București, 1915.

¹³ *Țara noastră. Descrierea părților Ardealului de la Mureș spre miazăzi și Valea Mureșului*, Sibiu, 1894.

¹⁴ *Op.cit.*, p. 99.

¹⁵ Traian Popa, *Monografia orașului Târgu-Mureș*, Târgu-Mureș, Tip., „Corvin”, 1932 și idem *Documente privitoare la trecutul românilor din vechiul Scaun al Mureșului*, I, Târgu-Mureș [1926]; Theodor Chindea, *Contribuții la istoria românilor din Giurgeul Ciucului*, Gheorghieni, Tip., „Kahan”, 1930; O. M. Dobrotă, *Românii secuizați și regiune secuizată*, Odorhei, 1940.

Gheorghe și Miercurea-Ciuc,¹⁶ scrise de profesori, învățători, preoți, care cunoșteau bine realitățile orașelor și satelor româno-secuiești, date istorice, obiceiuri și chiar amintiri ale unor bătrâni, precum Ion Bozdog, Theodor Chindea, O. M. Dobrotă, A. Nistor, Gh. Târnăveanu, G. Belea, Elie Câmpăneanu, Traian Popa, Vasile Netea ș.a. Printre aceștia se numără, bineînțeles, și Nicolae Sulică.

În acest studiu, profesorul târgumureșean consideră că reconstituirea vieții spirituale de odinioară a românilor din teritoriile secuizate este „o problemă actuală și palpitantă”, dar mai ales una „complexă și dificilă sub raportul posibilităților de investigație istorică” și de aceea interesantă și tentantă „prin vraja pe care o exercită și prin curajul pe care îl inspiră speranța unor rezultate nebănuite și revelatoare.”¹⁷ Structurată în trei părți, lucrarea se vrea o demonstrație a permanenței elementului românesc în regiunile secuizate, bazată pe argumente și dovezi istorice, antropologice și religioase, în prima parte; pe viața culturală românească care este

¹⁶ *Gazeta Mureșului. Foaie săptămânală pentru răspândirea culturii în popor.* Redactor Mihail Demetrescu. Târgu-Mureș, 1931-1938; *Gazeta Ciucului, Organ social-cultural săptămânal* (bilunar). Director: Theodor Chindea, redactor responsabil: Theodor Anastasia, I.G.Niculescu, Gheorghieni, 1929-1937; *Gazeta Odorheiului*, Odorhei, 1935; *Astra. Organ săptămânal al despărțământului Mureș.* Director și redactor responsabil: Vasile Al. George, iar ulterior, Ioan Bozdog. Târgu-Mureș, 1926-1929; *Glasul Mureșului. Organ al PNL din județul Mureș.* Redactor M. Costin, ulterior Emil Dandea, Târgu-Mureș, 1934-1940; *Glas românesc din regiunea secuizată.* Redactor O.M.Dobrotă, Odorhei, 1935-1936; *Neamul nostru. Foaie săptămânală pentru cultură, știință și artă.* Director: Ioan N. Țuțuiianu. Sfântu Gheorghe, 1934-1936; *Oituzul. Gazetă independentă de informație culturală, socială și politică.* Sfântu Gheorghe, 1935, 1936; *Reînvierea.* Director: Gh. Târnăveanu, redactor: G.Belea, Târgu-Mureș, I (1937) și (*Reînvierea Românească*), II (1938); *Secuimea.* Girant responsabil: G.N. Gârnețiu, Odorhei, 1931-1940, din care se desprind pe câte o perioadă cele două gazete odorheiene; *Ținuturi secuizate* (bilunar), Director: Roman Robu. Miercurea-Ciuc, 1938-1940. (Dimitrie Poptâmaș și Mózes Júlia, *Publicații periodice mureșene*, 1795-1972, Târgu-Mureș, Biblioteca Județeană Mureș, 2000; Ioan Lăcătușu, *Spiritualitate românească și conviețuire interetnică în Covansa și Harghita*, Sfântu Gheorghe, Ed. Eurocarpatica, 2002, p. 113-119; și I.I.Russu, *op. cit.*, p. 102.

¹⁷ *Idem*, I, p. 11.

asemănătoare cu cea din regiunile compact românești, în special circulația cărții vechi românești, în partea a doua; dar și a manuscriselor de carte veche, partea a treia, pe care n-a mai reușit să o publice din cauza refugului. Referindu-ne la cea de a doua secțiune, vom constata că „și aici a existat aceeași atmosferă culturală românească”, iar „cartea românească s-a bucurat și aici, în epocile de înflorire ale elementului românesc, de aceeași trecere și circulație ca și în regiunile curate românești” (s.a.), traficul cărților începând să se diminueze numai în măsura în care dispăreau bisericile și parohiile românești. Fiindcă, această viață culturală, chiar și una literară, s-a polarizat, ca de altfel în întreaga țară, „tot în jurul vechilor noastre bisericiuțe și era reprezentată tot prin vechii noștri preoți și dascăli.”¹⁸ Este însă foarte greu a determina numărul și aria de răspândire a cărților din mai multe motive: concentrarea cărților de valoare în cele două centre bisericești transilvane, Blajul și Sibiu; înstrăinarea lor unor colecționari particulari sau speculanți de cărți; și, nu în ultimul rând, dispariția lor din cauza vechimei și uzurii, dar mai ales din cauza părăsirii și apoi distrugerii bisericilor în localitățile în care „numărul credincioșilor români a scăzut și apoi a dispărut, prin trecerea la alte confesiuni” și deznaționalizarea lor.¹⁹ În toate cazurile, din păcate, nu există nici o indicație referitoare „la localitatea unde s-au găsit și la locul unde se păstrează aceste cărți”, ceea ce-l îndreptățește pe Nicolae Sulică să susțină, încă în perioada interbelică, o idee foarte importantă, teoretică cel puțin, că în circulația cărții vechi românești important este – și de consemnat - „locul de proveniență, locul unde se păstrează și localitățile pe unde a trecut o carte veche, până ce a ajuns în localitatea unde s-a găsit sau este depozitată astăzi”. Idee susținută și aplicată, în ultima vreme, de cercetători ce-au urmărit iradierea în întreg spațiul românesc a cărții de cult, cu accent pe însemnările ce le conține,²⁰ ceea ce va face, în multe cazuri, și Nicolae

¹⁸ *Idem*, p. 18.

¹⁹ *Idem*, p. 19. v și Ioan Lăcutușu, *op. cit.*, p. 11-20.

²⁰ Câteva exemple dintre cele multe referitoare la aceste locuri: Vasile Netea, *Circulația „Cazaniei lui Varlaam” în Transilvania*, în *Revista Muzeelor*, nr. 4, 1971, p. 333-336; Ioan Ranca, *Circulația cărții vechi românești din Țara Românească și Moldova pe Valea Mureșului*, în S.M., III-IV, 1972, p. 259-264; Elena Mihu, *Cartea veche pe Valea Nirajului, document al continuității de viață și cultură națională*, în *Marisia*, Târgu-Mureș, XI-XII, 1981-1982, p.

Sulică. El era convins că circulația cărții din Principatele Române în Ardeal și, ulterior și invers, a asigurat și sub raport literar și bisericesc „*acea unitate culturală*”, manifestată și în alte domenii ale vieții noastre spirituale, care „*alături de omogenitatea limbei, a credinței și datinelor, a fost întotdeauna temelia unității sufletești a neamului nostru de pretutindeni.*”²¹

Circulația cărții românești în Sud-Estul Transilvaniei formează – crede cercetătorul mureșean – „*unul din capitolele cele mai interesante ale istoriei noastre culturale*”. De aceea, își oprește atenția asupra unor inventare din diferite zone secuizate. Pentru județul Mureș îl interesează inventarele protopopiatului Mureș-Oșorhei (Târgu-Mureș), întocmit, la ordinul consistoriului din Sibiu din 1872, de vrednicul slujbaș al bisericii și culturii românești, protopopul Partenie Trombitaș. Astfel, prezintă numărul cărților din fiecare din cele nouăsprezece parohii cu indicația anului tipăririi celei mai vechi: Berghia – cu 21 de cărți, cea mai veche fiind tipărită în anul 1753; Bandu de Câmpie – cu 15 cărți (1746); Egerseg (Cornățel) – cu 18 cărți (1698); Sângeorgiu de Pădure – cu 25 de cărți (1713); Iclandu Mare – cu 18 cărți (1706); Corunca – cu 15 cărți (1791); Petea – cu 22 de cărți (1689); Malomfalău (Morești) – cu 24 de cărți (1746); Medeșfalău (Mureșeni) – cu 26 de cărți (1720); Cristuru de Mureș (Cristești) – cu 16 cărți (1749); Mureș-Oșorhei (Târgu-Mureș) – cu 10 cărți (1731); Sângeorgiu de Mureș – cu 23 de cărți (1742); Mușom (Moșun) – cu 5 cărți (1779); Veța – cu 19 cărți (1851); Chibelea (Ivănești) – cu 4 cărți (1708); Mureș Oarba – cu 25 de cărți (1706); Nazna – cu 31 de cărți (1726); Sânbenedic (Murgești) – cu 22 de cărți (1768); și Acățari – cu 2 cărți (1813). Pe baza inventarului, Nicolae Sulică constată că „*în total sunt 341 cărți, dintre care una slavă, două slavo-române și una româno-grească, restul românești.*”

91-97; Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983; Dimitrie Poptămaș, *Tiparul românesc – expresie a unității spirituale a tuturr românilor*, în *Vatra*, XIII, nr. 12, 20 decembrie 1983, p. 5 și Idem, *Cartea românească veche în județul Mureș*, în *Biblioteca*, nr.1, 1986, p. 28-30.

²¹ *Idem*, p. 20.

După localitatea unde s-au tipărit cărțile, avem următoarea distribuție:

I. Țara Românească și Moldova:

1) București, cu 31 de cărți; 2) Râmnic, cu 13 cărți; 3) Târgoviște, cu o carte; 4) Buzău, cu o carte; 5) Iași, cu o carte – în total 47 de cărți.

II. Transilvania și Ungaria: 1) Sibiu, cu 216 cărți; 2) Blaj, cu 38 de cărți; 3) Bălgrad (Alba-Iulia), cu 4 cărți; 4) Buda, cu 8 cărți – în total 266 de cărți.

III. Localitate necunoscută: 28 de cărți”²²

Potrivit acestei statistici se poate ușor observa preponderența cărților tipărite la Sibiu (216 cărți), dar și prezența tipăriturilor de Blaj în bisericile ortodoxe, explicabilă prin aproape același rit și același text al cărților de cult pentru amândouă bisericile. De asemenea, se poate observa că Țările Române „*n-au încetat să alimenteze nevoile literare ale bisericilor noastre, decât numai după ce, deodată cu secolul al XIX-lea, tipografiile din Ardeal au fost puse în situația să producă stocul necesar de cărți pentru acoperirea nevoilor celor două cofesiuni românești*”²³ Din păcate, publicând acest inventar și concluziile care se desprind, Nicolae Sulică, interesat mai mult de fenomenul circulației cărții în general în această parte de țară, a uitat să nominalizeze și „*cartea cea mai veche*” din fiecare parohie. Am fi avut astăzi o informație deosebită pentru circulația vechilor tipărituri. Poate că în inventarul întocmit de protopopiatul Târgu-Mureș, consultat, să nu fi existat asemenea informații, deoarece, în alte situații, el merge până la

²² *Idem*, p. 21-22.

²³ *Idem*. Pornind de la studiul lui Nicolae Sulică și inventarele publicate, Elena Mișu (în *art.cit.*) prezintă cele mai importante însemnări de pe filele cărților descoperite în unele parohii de pe Valea Nirajului, îndeosebi din comunele românești, în urma unui inventar din anul 1989, care consemnează valorile de patrimoniu, o contribuție însemnată la circulația cărții românești vechi în acest spațiu astăzi aproape secuizat. Astfel „*a fost identificat un număr de 60 de cărți vechi românești, care provin din următoarele centre tipografice: Blaj (44 de exemplare), București (5), Râmnic (4), Alba-Iulia (3), Târgoviște (2), Buda (1), Sibiu (1)*”. În acest caz, se poate observa predominarea cărții blăjene, iar dacă în inventarul publicat de Nicolae Sulică cea mai veche carte era tipărită la anul 1689, Elena Mișu descoperă, la Poienița, un sat lângă Târgu-Mureș, *Noul Testament* de la Bălgrad, din 1648.

descrierea cărților pentru *Bibliografia Românească Veche*, așa cum o făcuse și cu *Liturghierul* diaconului Coresi.

Continuându-și cercetările despre circulația cărții românești în teritoriile secuizate, profesorul târgumureșean precizează că pentru credincioșii bisericilor românești, indiferent de nuanța confesională, „reperкусиunile desmembrării confesionale n-au fost atât de dezastruoase, nici în Săcuime, cum ne-am fi așteptat. Căci și după anul 1700, cartea românească – provenind din toate provinciile românești – favorizată de condițiile speciale de ordin geografic, cultural și economic, și-a menținut și în Săcuime puterea sa de circulație până în preajma războiului mondial.”²⁴ De aceea, cărțile de cult care se află aproape în toate bisericile românești din Ardeal se găsesc și în bisericile românești din pământurile secuizate și ele sunt principalele cărți liturgice, indispensabile cultului divin, cum este *Evangeliarul*, *Apostolul*, *Molitvelnicul*, *Penticostarul*, *Triodul* etc., la care se adaugă cărțile auxiliare, cum este câte o carte de predici, *Psaltirea*, *Antologhionul* (*Mineiul* prescurtat, cu viețile sfinților) etc.²⁵ Urmărind unele atestări consemnate de studii de specialitate ori mărturii contemporane, Nicolae Sulică afirmă – teză necontestată până astăzi²⁶ – că printre vechile tipărituri românești, „găsite în Săcuime”, se află „splendidul evangheliar slavonesc al lui Neagoe Basarab din 1512”, găsit de protopopul de Giurgeu, Elie Câmpeanu, în Scaunul Ciucului, probabil la Voșlobeni. Un alt exemplar – mărturisește cercetătorul - „de asemenea defectuos”, „l-a descoperit subsemnatul în Scaunul Mureșului, unde am găsit și un exemplar, tot necomplet, din evangheliarul slavonesc, tipărit probabil în 1569 (de fapt 1579), de către ieromonahul Lavrenție, identic cu tipograful Lorinț.”²⁷ Prezența acestor cărți dovedește legăturile cu Țara Românească încă de la apariția tiparului la Târgoviște. Acestea li se adaugă alte tipărituri românești, de astă dată din Brașovul secolului al XVI-lea, și anume un exemplar din *Cazania* și *Molitvelnicul* calvinesc, tipărite de

²⁴ *Idem*, I, p. 18.

²⁵ *Idem*, p. 19.

²⁶ Dimitrie Poptămaș, *art.cit.*, p. 28.

²⁷ *Idem*, p. 20.

Coresi și descoperite la Săbad (azi Voiniceni, lângă Târgu-Mureș).²⁸ Referindu-se la cărțile descrise de Aurel Filimon, un alt cercetător târgumureșean, în *Daco-Romania*, relevă îndeosebi exemplarul complet al *Triodului Penticostar*, tipărit în slavonește de Coresi, la Târgoviște, în anul 1558, ceea ce dovedește că „regiunea săcuizată, în care s-au păstrat mai bine vechile noastre cărți bisericești, slavonești, ca și românești, este *vechiul Scaun al Mureșului*” (s.a.). În această idee, contribuie și el la îmbogățirea vechii bibliografii românești, descriind două cărți, „păstrate, una în Scaunul Odorheiului, iar a doua în Scaunul Ciucului”. Prima e „o cârtică” intercalată într-un molitvelnic manuscris cu titlul *În Dumineca pogorârei d(u)b(u)lui sfânt*, carte tipărită la București, în 1680. „Formatul, literele și inițialele – constată Nicolae Sulică – sunt identice cu ale liturghierului tipărit în 1680 la București, sub îngrijirea Mitropolitului Theodosie. Amândouă cărțile: liturghierul, ca și slujba Rusaliiilor s-au terminat exact în aceeași zi: 8 iulie 1680.” De fapt, stabilește data tipăririi după epilogul slavonesc care indică: „s-a tipărit la mitropolie în București, în anul 7188 (1680), Iulie 8 zile”, de către Chiriac ieromonahul de la mănăstirea Agapia, „dimpreună” cu ieromonahul Nicodim de la mănăstirea Brâncoveni. Cealaltă carte veche descoperită de Nicolae Sulică, neînregistrată în marea bibliografie, este *Anthologhionul* tipărit în 1667 la București cu cheltuiala lui Scarlat Grigorie Ghica Voevod, deosebită de ediția tipărită cu un an înainte, pe cheltuiala aceluiași voevod, la Râmnic. Cartea făcea parte din inventarul bisericii din Voșlobeni, județul Harghita.²⁹

²⁸ **Idem.** Nicolae Sulică explică, într-o notă, că „exemplarul se păstrează la Blaj, făcând parte din biblioteca fostului canonic I. M. Moldovan, care a primit cartea în 1864, de la preotul de atunci al Săbadului, Vasile Dănilă.”

²⁹ **Idem.** Inexplicabil rămâne faptul că Nicolae Sulică nu semnalează existența sau circulația nici unui exemplar din *Cartea românească de învățătură*, Iași, 1643, deși ea a fost atestată în județul Mureș de protopopul Elie Câmpeanu (v. Dimitrie Poptămaș, *Habet sua fata libelli*, în *Elie Câmpeanu – omul și faptele sale*, Târgu-Mureș, Fundația Culturală „Vasile Netea” – Caiete mureșene-5, 1999, p. 85-86). Raportându-se la studiul lui Florian Dudaș despre circulația *Cazaniei lui Varlaam* în Transilvania, Dimitrie Poptămaș scrie că „un număr de 44 de exemplare din 354 provin ori sunt păstrate în județul Mureș, iar numărul celor cu circulație este și mai mare” (în *art.cit.*). Or, este imposibil ca Nicolae Sulică să nu fi avut informație cel puțin despre un exemplar.

Pentru a demonstra „omogenitatea” vechilor noastre biblioteci parohiale, Nicolae Sulică face „o descrie sumară” a inventarelor a două biserici din scaunele secuiești „în care elementul românesc a înregistrat cele mai catastrofale pierderi: Scaunul Ciucului și al Odorheiului”. Din Scaunul Ciucului a ales parohia din Voșlobeni³⁰, de lângă Gheorgheni care, grație legăturilor cu Moldova, „și-a păstrat caracterul românesc până în ziua de azi”. Cercetând inventare mai vechi, constată că cele mai importante cărți „prin vechimea lor, slavonești ca și românești”, au luat drumul Blajului la cererea canonicului I. M. Moldovan prin protopopul Giurgelui Elie Câmpeanu. De aceea se va limita la „inventarul actual al bisericii”, deci din perioada interbelică, din care semnaleză câteva cărți mai importante provenite din tiparnița blăjeană: *Dumnezeeștile liturghii*, publicate de episcopul Petru Pavel Aron, 1756; *Penticostarion*, 1768; *Triodion*, 1771; *Theologia dogmatică și bisericească*, publicată de episcopul Ioan Bob, 1801; *Dumnezeeștile liturghii*, 1807; iar din cea sibiană: *Evhologion*, adică „Molitvelnic bogat”, publicat de Andrei Șaguna, în 1849; *Ceale opt glasuri* sau *Octoiubul cel mic*, 1866.

Interesat de circulația cărții românești vechi, Nicolae Sulică se oprește cu precădere asupra celor tipărite în Țările Române de dincolo de Carpați, transcriind și însemnările de pe filele acestora: *Apostol*, tipărit la București, în 1683, cu cheltuiala lui Șerban Voevod, sub supravegherea mitropolitului Teodosie. După cum constată cercetătorul mureșean, cartea a ajuns la Voșlobeni mai târziu, probabil în 1704, ca donație a logofătului Finea, originar din Voșlobeni și stabilit în Moldova ca logofăt (diac, pisar), care donează cartea lui Lepădat, probabil cântărețul bisericii din Voșlobeni, după cum reiese din însemnarea: „Această sfântă carte, ce să zice *Apostol*, l-am dat Finea log. lui Lepădat, ca să-i fie de învățătură lui, iar mie de pomeană și părinților mei. Vleat 7212. Eu Finea logofet, 7212.

Scris-am a treia zi de Rusale. Dela Milostivul Dumnezeu sănătate poftesc Dumnilor voastre, părinților mei și celor dinpreună. Amin.” Alte cărți din inventar sunt: *Octoiub*, Iași, 1749, „exemplar defectuos, fără început și fără sfârșit;” *Penticostar*, de asemenea incomplet, tipărit la Iași, în 1753, cu cheltuiala lui Constantin Mihai Racovița Voevod; *Sfânta și*

³⁰ *Idem*, p. 21-22.

dumnezeiasca Evanghelie, tipărită cu cheltuiala lui Scarlat Grigore Voevod, București, 1760, carte ce poartă următoarea însemnare manuscrisă: „*Această ievanghelie am cumpărat-o eu ieromonah Cos. Nectarie în zece lei, iar cine s-ar ispiti să o fure sau să o ia fără de bl(a)gos(lo)venie, să fie neertat de domnul Hs. și blestămat de acești Sft .evanghilești. Amin.*”; și *Antologhion*, București, 1767, publicat pe cheltuiala lui Scarlat Grigorie Ghica Voeved, carte pe care Nicolae Sulică o descrie pentru bibliografia vechilor noastre tipărituri.

Analizând compoziția bibliotecii parohiale din Voșlobeni, cercetătorul mureșean o consideră „*tipică*”, deoarece, deși biserica era greco-catolică de peste două sute de ani, „*s-a servit deavalama(!) de cărți liturgice de proveniență atât ortodoxă, cât și greco-catolică, tipărite în Muntenia, Moldova, la Blaj și la Sibiu. Este nota caracteristică a bibliotecilor noastre parohiale aproape din tot cuprinsul Ardealului: față de nota confesională primează întotdeauna nota românească (s.a.). Biserica și preotul – scrie mai departe Nicolae Sulică – puteau să aibă confesiune. Cartea bisericească însă era interconfesională și numai românească (s.a.) și ca atare, era un bun comun pentru toate bisericile românești*”.³¹

Fenomenul este similar, dacă analizăm proveniența cărților, și în cazul bisericii, de astă-dată ortodoxă, din Porumbeni Mari, Scaunul Odorhei. Ca și în cazul bisericii din Voșlobeni, Nicolae Sulică a vizitat de mai multe ori Porumbeni Mari, cercetând minuțios biserica, istoria ei, cărțile de aici, oamenii. În inventarul bisericii descoperă următoarele cărți: *Cazaniile lui Ilie Miniati*, București, 1742; *Penticostar*, Râmnic, 1743; *Molitvenic* (defectuos), Râmnic, 1747, *Molitvenic*, (defectuos), Iași, 1749; *Strasnic*, Blaj, 1776, *Octoih*, Râmnic, 1776, *Psaltirea*, Blaj, 1786; *Cazanii* (defectuos), Râmnic, 1792; *Sfânta și Dumnezeiasca Evanghelie*, Sibiu, 1806; *Triodion*, tipărit de Ioan Bob, Blaj, 1813; *Kyriakodromion*, Sibiu, 1859; și *Biblia* lui Șaguna, Sibiu, 1856-1859. Cu siguranță, Nicolae Sulică cercetează cărțile existente în perioada interbelică, atunci când efectuează și cele două anchete în localitatea Porumbeni Mari, poate și unele inventare mai vechi, deoarece enumeră mai multe cărți și reproduce însemnările de pe

³¹ *Idem.*

filele îngălbenite de vreme, decât conține inventarul din 1854, întocmit de parohul Atanasie Oniță, redus doar la breviarul bisericii ortodoxe.³²

Însemnările de pe filele unora dintre cărți sunt interesante și ca „*documente de limbă*”, ele atestând – scrie cercetătorul mureșean³³, documentat și avizat și în acest caz – că „*și în aceste ținuturi, în cari graiul românesc a amuțit cu totul, se vorbea și se scria odinioară aceeași limbă românească, elegantă și curată, ca și în regiunile compacte românești*”. Astfel, pe *Cazania* tipărită a București în anul 1742, se află două însemnări ce atestă trecerea cărții prin patru mâini și locuri înainte de a ajunge, în 1784, la Porumbenii Mari: „*Întru Hristos să să pomenească Kozma. Această sfântă carte, anume Miniatură s-au dăruit de cinstitul jupân Kozma Dumitru din Brașov, de pomeană Sfintei Biserici grecești neunite la Noghi Garofalo (Porumbenii Mari) și cine s-ar afla a o înstrăia să fie blestemat de ceata celor trei și optsprăzăce Sfinți Părinți.*

La anul 1784, Septembrie 30, Brașov.”

Cercetând mai multe surse³⁴, Nicolae Sulică află că donatorul cărții, Kozma (Cosma) Dumitru, era român, originar din Scaunul Săliștei, districtul Sibiului, și se stabilise în Șcheii Brașovului, unde avea casă și era membru al companiei comercianților greci din Brașov, probabil macedoromâni. Cum știa și grecește, Kozma Dumitru și-a completat

³² *Idem*, p. 22-23 și Ana Grama, *Inventare de bunuri ale bisericilor românești ortodoxe din Transilvania. Protopopiatul Sighișoara*, 1854-1855, în *Marisia*, XXV, Târgu-Mureș, 1996, p. 192. Biserica din Porumbenii Mari ținând de protopopiatul din Sighișoara, preotul Atanasie Oniță întocmește inventarul complet, cu toate bunurile, care concordă, în linii mari, cu cel publicat de Nicolae Sulică, printre care și cărțile: *Minei, Triodion*, cumpărat de Ioan Ilea și Nicolaie Puia, *Cazanie de dumineci, Penticostariu, Octoi(c) mare, Ceaslov bogat și Liturghie*. Inventarul este contrasemnat de șapte jurați: Ioan Ilea, Gheorghe Sighiartău, Nicolae Sighiartău, Giorgie Vărgău, Ioan Vărgău, Ioan Flinta și Ioan Duca (curatoru bisearecii). Preotul Atanasie Oniță (Onea, Oniț) era înaintașul, poate chiar tatăl preotului Toma Onea (Oniț) despre care vorbește Nicolae Sulică, „*în mormântat fără odăjdii*”, în 1886, când a decedat, deoarece biserica nu avea decât un singur rând de odăjdii (*Idem*, p. 24).

³³ *Idem*, p. 25-26.

³⁴ B. Baiulescu, *Monografia bisericii Sfintei Adormiri din Cetatea Brașovului*, Brașov, 1898, și N. Iorga, *Acte în românește și câteva grecești din arhivele companiei de comerț oriental din Brașov*, Vălenii de Munte, 1932.

însemnarea românească și cu una, mai scurtă, în grecește. Oricum, circulația prin mai multe zone ale țării se poate constata și din următoarea însemnare, scrisă pe marginea inferioară a câtorva pagini: „*Această sfântă carte, ce să chiamă Mineiat este a me, a lui Gheorghie, diac de Divan: cumpărată de mine: dela un Ungurean, din (?) și am dat pe dânsul: șapte lei: la velet: 7274: iar dela Hs: 1767: av(gust)25: și m-am iscălit: Gheorghie diac de Divan și l-am cumpărat în zilele preluminatului Dumn și oblăditoriu a toată țara Moldovii: Ioan Grigorie Alexandru Ghica Voevoda: și a însemnat, ca să s(ă) știia:*

în domnia dintâiu a Măriei Sale: în anul al trielea:”

Pe ultima pagină a **Octoibului**, Râmnic, 1776, din însemnarea: „*Anul 1792, ianuarie 17 zile. Gheorghie Berinda dela Belgrad”* și din cea de pe dosul paginii: „*Cu multă plecăciune mă închin Dumitale arhon logofete”*, reiese că și această carte trecuse prin mai multe mâini.

Însemnarea de pe **Strasnic**, Blaj, 1776, de pe pagina internă a scoarței de la început, este importantă mai ales pentru pomelnicul însoțitor care atestă caracterul românesc al numelor de botez utilizate în acei ani în Porumbenii Mari: „*Această sfintă (sic) și Dumnezeiesc Strasnic l-am cumpărat îeu Pop(a) Ionaș din N.Galomfalo cu 3 zloș și au ajutat și du(mneaei) Ană Bodroșoie cu un zlot, care să fie pomenită și din (sic) mine, cât va rămânea. Anno 1776”*; „*Mihai. Ana. Ion. Ana”*. Morți: „*Stoica. Măriia. Radu. Stana. Bucura. Mihai. Ana. Măria. Neașsa.*” Să recunoaștem că, pe lângă numele des utilizate în comunitățile românești, sunt câteva sugestive: „Bucura”, „Neașsa”, „Stana”. **Strasnicul** conține și câteva maxime scrise pe cealaltă scoarță:

„Trei lucruri sântu urâte lui Dmzeu: bogatul nemilos, bătrânul curvar ș săracul trufaș. Msș August 15 zile.

Trei lucruri greale ne arată înțeleptul: calea păsării prin văzduh, calea corăbii prin mare, calea șarpelui prin piatră.³⁵

³⁵ *Idem*, p. 26. Nicolae Sulică explică într-o notă că maximele fac parte din „*Pildele lui Solomon, pe care le găsim reproduse mai târziu și în Floarea Darurilor, tipărită în mai multe ediții la Brașov, la începutul secolului al XIX-lea, pe cheltuiala marilor comercianți români, frații Constantin și Ion Boghici. Menționez această carte, pentru că am găsit-o într-un număr neobișnuit de mare de exemplare, atât în județul Odorheiului cât și al Mureșului, unde n-a putut*

Tot somnurosu va purta haine sparte

P(opa) Ionaș. Naghi Galomfalo 1783”.

O altă însemnare, de data aceasta pe *Evanghelia*, Sibiu, 1806, „scrisă cu litere frumoase cirilice”, consemnează existența și în Bodogaia, localitate lângă orașul Cristuru-Secuiesc, cu locuitori azi complet maghiarizați,³⁶ a unei biserici ortodoxe: „*Această sfântă și dumnezeiască Evanghelie iaste a Sfiții Sale a Părintelui Gheorghie Oniță parohul de la N.Galomfalo și s-au cumpărat cu banii Domnii Sale în preți de 20 nemțești, aducându-o eu cel mai jos iscălit din Sibiu la anul 1810, Iulie 10 zile, ceea ce pentru mai bună adevărință și eu cu drept suflet mărturisesc și cu iscălitura mânilor mele o întăresc. Ioan Boi, Paroch neunit la Bodogaia”.*

În întreg studiul, Nicolae Sulică revine mereu la ideea că același ansamblu de cărți bisericești, provenind din toate provinciile românești, a îmbogățit, cu mici excepții, patrimoniul bisericilor noastre în aceste ținuturi secuizate, omogenitate care constituie, peste ani, simbolul unității spirituale și culturale a neamului nostru. Aici, scrie cercetătorul, „*în altarele modestelor noastre bisericuțe de lemn, se întâlneau sub chipul slovei tipărite sau scrise cu mâna, într-o frățească simfonie, glasurile unite ale tuturor ținuturilor românești*”. Și mai departe, o concluzie cuprinsă într-o metaforă³⁷: „*În slovele acestor cărți palpita, în fiecare bisericuță românească sufletul neamului întreg: conștiința unității lui prin limbă și prin credință. În aceste altare s-a refugiat, și în săcuime, limba veche și înțeleaptă, ca un focar sacru și tăinuit, izvorâtor de speranțe și energie, mai ales după ce graiul românesc, copleșit de mediul înstreinat, dispăruse de pe buzele credincioșilor noștri și amintirea lui nu se mai păstra decât în câteva rugăciuni neînțelese, rostite mecanic*”.

pătrunde decât strânselor legături, pe care le aveau comercianții de la Brașov, cu românii din aceste regiuni. Maximele, înregistrate de popa Ionaș de la Porumbeni, le-am găsit, cu mici variați, și în alte cărți, tipărite, ca și manuscrise. Așa este d.e. codicele popii Nicoară din Râpa, cuprinzând o copie de pe Floarea darurilor, tipărită la Snagov, în 1700”. Este vorba de localitatea Râpa de pe Mureșul de Sus, de lângă Deda.

³⁶ Ioan Lăcătușu, *op. cit.* p. 19.

³⁷ *Idem*, p. 21.

Nicolae Sulică Research Worker of Romanian Ancient Books

Abstract

Nicolae Sulică is one of the Romanian scholars who's activity comes to a head in the first part of the 20th century. He was a very educated man (he spoke Greek, Latin, German, French, Hungarian, Slavonic) and his interest was not only in ancient books, but also in Romanian culture and literature.

At his arrival in Târgu Mureș, in 1921, he brings a large library and a very important collection of ancient books. He will make some researches upon the ancient books that could be found in Târgu Mureș and wrote many studies / articles on this matter.

His interest in cultural and spiritual life of Romanians from Szeckler territories is obvious in a large number of studies and articles. He considers that „*there was a Romanian cultural atmosphere*” and the Romanian ancient books were very well received in this area. However, this culturalisation was closely connected to Romanian churches and monasteries and their activity. According to his researches, the major part of the books found in Szeckler territories were published at Sibiu. It is also known that the Romanian provinces used to provide the necessary books for Transylvania and their supply stopped when the Transylvanian printing houses were able to get through.